

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh416>

İSLÂM COĞRAFYACILARININ ESERLERİNDE KÜRTLER HAKKINDAKİ RİVAYETLER (9. YÜZYIL – 13. YÜZYIL)

Bekir BİÇER*

Özet

Kürtlerin tarihini açıklamada kullanılacak anahtar kavram aşiretçilikdir. Aşiretler akrabalık bağları üzerine kurulan sosyal, politik, idari, ekonomik ve kültürel organizasyonlardır. Kürt aşiretler hiçbir zaman birlik olamamış ve sürekli iç savaş halinde olmuşlardır. Abbasiler devrinde Kürtler emirlikler ve hanedanlar kurmuştur. 11. yüzyılda Kürt emirlikler Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Kürtler, Eyyübiler devrinde bile bir devletin egemenliği altında olmamıştır. Kürt aşiretler çıkarlarını korumak adına Selâhaddin Eyyûbi'ye bile karşı çıkmıştır. Daha doğrusu, kabile aristokrasisine bağlı olarak yaşayan Kürtler her türlü kurulu düzene ve otoriteye karşı çıkmıştır.

Kürtler, Arap, Fars ve Türkler gibi İslâm milletlerinden biridir. Kürtler 7. yüzyıldan itibaren Cibal, Ermeniye ve Azerbeycan çevresinde yaşamıştır. O dönemlerde Kürdistan ismi kullanılmamıştır. Kürtler, İslamiyet'ten önce daha çok Sâsâni İmparatorluğunun egemenliği altında yaşamıştır. Hz. Ömer döneminden itibaren Kürtler Müslümanlarla karşılaşmış ve Farslarla birlikte Müslümanlara karşı savaşmıştır. Ancak Kürtler İslâm orduları karşısında yenilmiştir. Dört Halife devrinde Kürtler İslâm hâkimiyetine girmiş ve büyük çoğunluğu bu dönemde Müslüman olmuştur.

Kürtler konusu Türkiye'de en çok tartışılan ama üzerinde en az araştırma yapılan alanlardan biridir. Bu makalede “İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Kürtler hakkındaki rivayetler” konusu ele alınmıştır. Çalışmada 9. ve 13. yüzyıllara ait Arapça kaynaklar kullanılmıştır. Ortaçağ İslâm coğrafyacılarının eserlerinde *Kürtler kimdir, anavatanları neresidir, etnik kökenleri nedir, ne zaman nasıl Müslüman olmuşlardır, yaşadıkları bölgede hangi devletlerle ne tür ilişkileri olmuştur, Kürtlerin siyasal ve sosyal yapıları nasıldır, aşiretlerin Kürtlerin hayatındaki rolü nedir, Kürtler Kürtçe mi konuşur, Kürtçe yazılı eser var mıdır, Kürtlerin mimarisi var mıdır, İslâm medeniyeti içinde Kürtlerin yeri nedir* sorularının cevapları aranmıştır. Araştırmamızda kaynak olarak kullanılan ve

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Tarih Bölümü.

kitaplarında Kürtlerden söz eden yazarlar şunlardır: Abdullah b. Hurdazbih, Vâzih el-Yâkûbî, Ömer İbn Rusteh, İbn Fakih el-Hemedâni, Hüseyin el-Mesûdî, el-İstahri el-Fârisî, Ali İbn Havkal, Ahmed el-Mukaddesi, Muhammed el-Bekri, İdris el-İdrisi, Yakut el-Hamavî, Zekeriya Kazvinî ve İbn Sa'd Mağribî'dir.

Bu çalışmada ayrıca İslâm coğrafyacıları *Kürtleri ne kadar tanıyor, Kürtlerle ilgili bilgileri nereden ve nasıl temin etmişlerdir, kullandıkları kaynaklar nelerdir* sorularının cevapları yine yazarların kendi eserlerinden gösterilmiştir. Bu yazarların Kürtler hakkında yazdıkları her türlü bilgi derlenmiş ve rivayetler aynen sunulmuştur. Müelliflerin doğum veya ölüm tarihleri dikkate alınarak kitaplarında verdikleri bilgiler kronolojik olarak sıraya konulmuştur. Böyle yapılarak bilgilerin asıl kaynağı gösterilmiş ve zaman içinde bilgilerin nasıl tekrarlanarak değiştiğine dikkat çekilmiştir. Bu yöntemle ayrıca bazı araştırmacıların bilgileri nasıl istismar ettikleri ortaya konulmuş ve objektif araştırmalar için kaynak temin edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: *İslâm Coğrafyacıları, Kürt, Aşiretçilik, Kürdistan*

The Rumors About The Kurds in The Islamic Geographers' Works (9th century - 13th century)

Abstract

The key concept to be used to explain the history of Kurds is tribalism. Tribes are based on agnatical connections and means social, political, managerial, economical and cultural organizations. Kurdish tribes have never acted as a unity and have continuously been in a civil war. In the age of Abbasis, The Kurds established many emirates and dynasties. In 11. century, Kurdish emirates came to the sovereignty of The Great Seljuks. The Kurds have never been under the rule of any states, not even in the age of Eyyubis. In order to preserve their own interests, Kurdish tribes resisted even Salahaddin Eyyubi. In fact, The Kurds who were faithful to the tribe aristocracy opposed to any kind of regime or authority.

Kurds are regarded as the Islamic nations such as the Arabians, Persians and the Turkish ones. The Kurds located around Cibal, Armenia and Azerbaijan. The name of Kurdistan wasn't used. The Kurds lived under the rule of Sassanid Empire before Islam. With the Era of Caliph Omer, the Kurdish people started to meet with the Muslims and waged war against the Muslims in company with the Persians. But the Kurds were defeated by the Islamic armies like the Persians. The Kurds entered into the domination of the Islam during the Era of the Four Caliph and a great majority of them converted to Islam.

'The Kurds Issue' is one of the most discussed but the least studied topics in Turkey. In this article rumors about the Kurds in Islamic geographers' works are dealt with. In this work, Arabic sources that belong to 9th and 13th centuries are used. The following questions had been tried to be found out in the Islamic geographers' works:

Who are Kurds? Where is their native land? What is their ethnic origin? How and when did they embrace Islam? What kind of relations did they have with the states in the regions they lived in? How are Kurds' political and social structure? What are the roles of the tribes in the lives of the Kurds? Do Kurds speak Kurdish? Are there any written works in Kurdish? Do they have their own architectural style? What is their contribution to Islamic civilization?

Authors whose works we used as sources and who mention Kurds in their works are: Abdullah b. Hurdazbih, Vâzih al-Yâqubî, Umar Ibn Rusteh, Ibn Fakih, al-Hamadani, Hussein al-Massoud, al-İstahri al-Faris, Ali Ibn Havkal, Ahmad al-Mukaddes, Muhammad al-Bakri, İdris al- İdrisi, Yakut al- Hamavî, Zakariya Qazwinia and İbn Sa'd Maghribi. How much do Islamic geographers know about Kurds? How and from where had they got the information about the Kurds? What are the sources they had used? Answers of these questions are shown from the authors own works themselves.

All kinds of information about the Kurds that these authors had written are arranged carefully and the rumors are exactly narrated in the work. The information that the authors had written in their books are put in order chronologically taking their birth or death dates into consideration. Thus, I aimed to show the real origin of the information and attract attention how these information have been changed in time. Besides, with this method it is found out how some researchers exploited these information and sources are obtained for the impartial studies

Key Words: *Islamic Geographers, Kurds, Tribalizm, Kurdistan*

Giriş

İslâmiyet'in doğuşu ile birlikte Müslümanlar yaşadıkları coğrafya ile daha yakından ilgilenmiştir. Bu ilgi Müslümanların bazı ibadetlerini yapabilmesi için coğrafya bilimiyle ilişki kurmayı zorunlu hale getirmiştir. Emeviler döneminden itibaren fetihlerin artmasıyla devletin sınırlarının genişlemesine paralel olarak coğrafi bilgiye daha çok ihtiyaç duyulmuştur. Fethedilen yerlerde idarenin yeniden tesis edilmesi, vergilerin sağlıklı olarak toplanabilmesi ve o yörenin tanınması zarureti, coğrafi bilgiye olan ihtiyacı artırmıştır. Abbasiler devrinde siyasi otoritenin sağlamlaşması, ekonomik refahın artması, farklı kültürlerle kurulan temas ve tercüme faaliyetleri İslâm coğrafyacılığının alt yapısını oluşturmuştur.

Bütün bunların sonucunda bir ilim olarak İslâm coğrafyacılığı doğmuş ve önemli coğrafyacılar yetişmiştir. Abdullah b. Hurdazbih, Vâzih el-Yâkûbî, Ömer İbn Rusteh, İbn Fakih el-Hemedâni, Hüseyin el-Mesûdî, el-İstahri el-

Fârisî, Ali İbn Havkal, Ahmed el-Mukaddesî, Muhammed el-Bekri, İdris el-İdrîsî, Yakut el-Hamavî, Zekeriya Kazvinî ve İbn Sa'd Mağribî gibi.

Bu araştırmada İslâm coğrafyacılarının eserlerinin tamamı taranmış ve Kürtler hakkında bilgi veren isimler tespit edilmiştir. Bu kitaplardan Kürtlerle ilgili bilgiler derlenerek bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Ancak metin içinden sadece Kürtlerle ilgili satırlar seçildiği için anlatım ve anlam bütünlüğü oluşmamıştır. Ayrıca metnin kendisinden kaynaklanan anlatım bozukluğu ve cümle düşüklüklerine müdahale edilmemiştir. Müslüman coğrafyacıların yazdığı coğrafya kitaplarında Kürtlere dair sınırlı da olsa önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerin bir kısmı araştırmacılar tarafından farklı yerlerde ve değişik amaçlarla kullanılmıştır. Ancak eserlerdeki bilgilerin kritiği yapılmadığı ve konular bir bütünlük içinde ele alınmadığı için çoğu kez yanlış bilgiler elde edilmiş ve yanlış yorumlar yapılmıştır. Bu çalışmada İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Kürtler hakkındaki rivayetler konusu (9. yüzyıl - 13. yüzyıl) ele alınmıştır.¹

Bugüne kadar Kürtlerle ilgili temel kaynaklara dayalı, objektif ve bilimsel çalışma çok az yapılmıştır. Kürtler hakkında en doğru bilgiler Ortaçağ İslâm coğrafyacılarının eserlerinde vardır. Kürtlerle alakalı olarak müelliflerin verdiği her türlü bilgi ve rivayet derlenmiş ve yorumsuz olarak aktarılmıştır. Müelliflerin doğum veya ölüm tarihleri dikkate alınarak kitaplarda verdikleri bilgiler kronolojik olarak sıraya konulmuştur.

Bu makalede cevabını aradığımız sorular şunlardır: *Kürtler kimdir, anavatanları neresidir, etnik kökenleri nedir, ne zaman ve nasıl Müslüman olmuşlardır, yaşadıkları bölgede hangi devletlerle ne tür ilişkileri olmuştur, Kürtlerin siyasal ve sosyal yapıları nasıldır, aşiretlerin Kürtlerin hayatındaki rolü nedir, bütün Kürtler Kürtçe mi konuşur, Kürtçe yazılı bir eser var mıdır, Kürt mimarisi var mıdır, Kürtlerin İslâm medeniyeti içinde yeri nedir?* Bu soruların cevapları İslâm coğrafyacılarının kendi eserlerinde bulunmaya çalışılmıştır. Bu sorulara ilaveten İslâm coğrafyacıları *Kürtleri ne kadar tanıyor, Kürtlerle ilgili bilgileri nereden nasıl temin etmişlerdir, Kürtlerle ilgili kanaatleri nelerdir* sorularının cevapları İslâm coğrafyacılarının eserlerinde aranmıştır.

¹ Bekir Biçer, "İslam Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler (7. ve 12. yüzyıl arası)" *International Journal of Social Science* Volume 5 Issue 6, p. 51-80, December 2012; "Selçuklular ve Kürtler", *International Journal of Social Science* Volume 6/2, Şubat 2013; "Ortaçağda Kürtler ve Türkler", *International Journal of Social Science*, volume 6 Issue 6, p. 231-261, June 2013 'te yayınlanmıştır.

Eserlerin tercümelerinde şu eserler örnek alınmıştır: Ramazan Şeşen, “İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri”, Yusuf Ziya Yörükân, “Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler” ve Murat Ağarı, “İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar”.

Kaynak olarak kullanılan kitapların kritiği ve tanıtımı yapılmamıştır. Nüsha ve bilgi farklarına rağmen eserler tek kitap olarak kabul edilmiştir. Metnin tercümesi verilmeden önce giriş cümlesi veya bağlantı cümleleri kurulmuş ya da dipnotta kısa açıklama yapılmıştır. Yazarlara ait rivayetlerin tamamı tırnak içine alınmıştır. Kürtlerle ilgili rivayetlerin genel değerlendirilmesi ve tahlili ise sonuç bölümünde yapılmıştır. Coğrafya kitaplarında Kürtlerle ilgili verilen bilgiler -yanlış bile olsa- düzeltilmemiştir. Mesela; göçebe Kürtler için kullanılan *zom* kelimesi kitaplarda *zum* veya *ram* olarak kullanılmış ama yazarın tercihi aynen aktarılmıştır.

Coğrafi isimlerin okunmasında yaygın olarak kullanılan isimler tercih edilmiştir. Yer isimlerini doğru okumak için kaynak olarak Muhammed b. Abdullah Himyerî’nin “Mu’cem’in Coğrafi” ve Yakut el-Hamevî’nin Mu’cem ül-Büldan adlı eserleri kullanılmıştır. Bu girişten sonra yukarıda belirtilen çerçevede İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Kürtlerle ilgili verdiği rivayetler nakledilecektir.

Ebu’l- Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih, (H. 272 / 885-886) el- Mesâlik ve’l-Memâlik adlı eserinde: “Kürtler’in Fâris’teki yerlerini (Zümûm)” şöyle sıralamıştır: “Zümûm kelimesinin anlamı Kürtler’in bölgesi demektedir. Kürtler’in bu bölgede dört adet yeri bulunmaktadır. “Bunların ilki Hasan b. Cileviyye’nin bölgesidir ve “Bâzencan” olarak adlandırılır. Şiraz’dan burası on dört fersahtır. Sonra Erdâ b. Cânâh’ın bölgesi gelir. Burası Şiraz’dan yirmi altı fersahtır. Kasım b. Şehraberâz’ın bölgesi; “Kuveriyân” olarak isimlendirilir. Şiraz’dan elli fersahtır. Hasan b. Salih’in bölgesi “Soran” olarak adlandırılır, Şiraz’dan yedi fersahtır.” s. 49, 50.

“Ceyhun Nehri Tübbeb dağlarından çıkmaktadır. Bu nehir Belh ve Tirmiz’de Kürtler’inin bulunduğu Husâsek, Amul, Herâmirî, Firber ve Harezmi gibi şehir ve köylerden geçer ve Cercân denizi ile Kurden gölüne dökülür.” s. 149

Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb. Vâzih el-Ya’kûbî (ö. 292/905) Kitâb’ul-Buldân adlı eserinde: “Saymara şehri Mihrican-ı Kazak denilen bölgededir. Köyleri sulayan birçok kaynak suları vardır. Halkı Arap, Fars ve Kürtlerden oluşur. Mâsebezan ve Saymara Ömer b. Hattâb’ın hilâfeti

döneminde fethedilmiştir. Bu beldenin haracı iki milyon beş yüz bin dirheme ulaşır. Ahâlisi Farsça konuşur.

Hulvan büyük ve görkemli bir şehirdir. Buranın halkı Arap, Fars ve Kürtlerden oluşmuştur. Hulvan Ömer b. Hattâb zamanında fethedilmiştir. Hulvan, Cebel eyaletlerinden biridir. Haracı Sevad bölgelerinin haracına dâhildir. Karmasin, ehemmiyetli bir şehirdir. Halkının çoğunluğu Fars ve Kürt'tür." s. 52.

"Berân, Mîrabin ve Kâmidân kasabalarının halkı Acemlerle karışık yaşayan Kürtler olup diğerleri gibi asaleten üstün değildir. Fehman kasabasında Hürremiler ve Kürtler vardır. Burası İsfehan arazisi ile Ahvaz arasında sınırdır. Sonra Feridin kasabası gelir. Burada Hürremiler ve Kürtler yaşamaktadır." s. 56.

Ya'kûbî, Bağdat'ı anlatırken: "Burası kaba ciğerli Kürtler'in yurdu olan karlı, sert ve çetin Cibal iline benzemez." demiştir. s. 2.

Ebu Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh (ö. 300/912) Kitâbü'l-A'lâku'n-Nefise adlı kitabında Hulvan ve Melidâristan için: "Melidâristan'dan Merc kalesine kadar altı fersahtır. Merc kalesine kadar bölge Kürtlerden dolayı güvensiz bir yerdir. Merc, büyük bir kaledir. Akabe kalesinin yanında İran Kisralarının binalarından Ahûrin (Azer-i hurin) denilen bir köy vardır. Bu köy ahali Kürtlerden ibarettir. Burada oturan kavim Kürttür. Burada ataşevi bulunur. Mecûsiler en uzak bölgelerden buraya gelip tazim ederler." s. 171.

Ebubekir Ahmed b. Muhammed b. Fakih el-Hemedânî (ö. 330/912) Kitâb'ül-Büldan adlı eserinde: "Hz. Ömer, Musul havalisine h. 20 yılında Utbe b. Ferkad'ı vali olarak tayin etti. Vali, Dicle'yi geçti, kale halklarıyla cizye vermek üzere sulh yaptı. Sonra Merc, Kurah, Benhadara ve Dasin'deki bütün Kürt kalelerini fethetti." s. 158.

"Hulvan'da Cebârîka Kürtleri ve başkaları bir milyon sekiz yüz bin dirhem vergi ödemiştir." s. 366. " Mesâlik ve Memâlik kitabı sahibi İbn Hurdazbih dedi ki" diyerek önceki bilgileri aktarmıştır. s. 386.

"Siser şeyhlerinin rivayetine göre Siser etrafında göçebe Kürtler ve diğerlerinin meraları vardır." s. 459.

Hemedan çevresinde: "İnsanların ihtiyacı için çıkarılan suları Cebârîka Kürtleri taşır." s. 467.

"Selman b. Rebia, Belescan Kürtler'ini İslâm'a davet etti. Ancak onlar kabul etmeyince onlarla muharebe ederek zafer kazandı. Kürtlerin bazıları cizye vermeyi kabul etti, bazıları da sadaka verdi." (Yörükân, 2004: 249.)

Ebu Hasan Ali b. Hüseyin Mesûdî (ö. 345/ 956) Murûcu‘z-Zeheb adlı eserinde Kürtlerle ilgili önemli bilgiler vermiştir. “Kürtlere gelince insanlar onların kökeni konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Kimine göre Kürtler Rebia b. Nizar b. Vail’in soyundan gelmektedir. Kürtler, eski zamanlarda diğerlerinden ayrılarak şartların zorlaması sebebiyle dağlara ve vadilere çekildiler. Oralarda Acem ve Farsların oturdukları şehir ve mâmûrelere komşu oldular. Dillerini bıraktılar ve böylece dilleri Acem dili haline geldi. Her Kürt aşireti değişik bir Kürtçe konuşur. Kimine göre onlar Mudar b. Nizar’ın soyundan, kimine göre Kürd b. Mert Sasa’a b. Hevâzin oğullarındandır. Gassanoğulları’yla aralarında çıkan olaylardan dolayı çok eski zamanlarda onlardan ayrıldılar.

Bazıları onların Rebia ve Mudar soyundan olduğunu, su ve mera aramak için dağlara çıktıklarını, Arapçayı komşu halkların diliyle değiştirdiklerini iddia ederler. Kimine göre ise Davutoğlu Süleyman’ın mülkünü çalan münafık şeytanlar onun cariyeleriyle cinsi temas kurarlar. Allah Süleyman’a mülkünü geri iade edip şeytandan hamile kalan bu cariyeleri de gönderince, Süleyman: “Onları dağlara ve vadilere sürün” dedi. Sonra onları annelerine göre gruplara ayırdı. Birbirleriyle evlendiler ve çoğaldılar. Böylece Kürt soyu ortaya çıkmış oldu.

Bir başka rivayete göre, daha önce bu kitapta hakkında çok bahsedilen, Arap ve Acemlerin hangi taraftan olduğu konusunda bir türlü mutabakata varamadığı Dahhak’ın omuzlarında iki yılan çıkar. Bu yılanlar, insan beyniyle beslendiği sürece Dahhak’a herhangi bir acı vermezler. Dahhak Farslardan birçok insan yedi. Dahhak’tan kaçanlar dağlara sığındı. İşte bu dağlara kaçanlar orada vahşileştiler ve çoğaldılar. Kürtler bu şekilde türemiş ve sonra soyları çeşitli gruplara ayrılmıştır.

Kürtler hakkında zikrettiğimiz bu bilgi, insanlar arasında en fazla bilinenidir. Onların soy kökenleri hakkında söylenebilecek en doğru bilgi ise Rebia b. Nizar oğullarından olduklarıdır. Kürtler’in bir kolu Kûfe ve Basra’da, yani Dinever ve Hemedan’daki Mahey bölgesindeki Şuhcanlardır. Onlar Rebia b. Nizar soyundan olduklarını inkar etmezler. Macurdanlar ise Azerbaycan’ın Kenkever nahiyesindedirler. Hezbani, Surat, Cibal ülkesinde yaşayan Sadencan, Lurri, Madencan, Mazdenekan, Barisan, Celalili, Cebarki, Cavani, Müstekan, Şam bölgesindeki Debabil ve diğer aşiretler en önde gelen kollarıdır ve Mudar b. Nizar’ın soyundandırlar. Yâkubî mezhebinden olanları da vardır. Curkanlar Hristiyan’dır. Musul ve Cudi dağı civarında yaşarlar. Kürtler arasında

Harici olanlar, Osman ve Ali meselesine karışmayanlar vardır. Bunlar dünyanın göçebe halklarıyla ilgili bilgilerin özetidir.” s. 191, 193.

Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 346/957'den sonra) Kitâbü'l-Memâlik ve'l-Mesâlik adlı eserinde: “Irak sınırından Cibal sınırına kadar olan bölgede yerleşim azdır, orada Kürtler ve Araplar çoğunluktadır. O bölgede onların meraları vardır.” s. 87.

“Zumlara gelince, Sabur bölgesinde beş zumum vardır: “En büyüğü *Zum'u Cileviyye* ve *Zum'u Zemican* olarak bilinir. *Zum'u Ahmed b. Leys*, Levâlican olarak bilinir. Sonra *Zum'u Hasan b. Salih* gelir, *Zum'u Divan* olarak bilinir. Sonra *Şehriyar Zum'u* gelir ve *Zûm'u Bazencan* olarak bilinir. *Bazencan Zum'u* İsfehan'ın ili haline geldi. *Zum'u Ahmed b. Hasen Zûm'u Kariyan* olarak bilinir o *Zum'u Erdeşir'dir*. Kürt obalarına gelince onlar Ahsa'da çoktur. Onlar çoğunlukla Fars'ta toplanmışlardır. Burada beş yüz bin civarında kıl çadırdan yapılmış evler vardır. Arapların yaptıkları gibi otlaklarda yaz ve kış hayvanlarını otlatıyorlar. Bir çadırdan ev sahibi babalar, ücretli çalışanlar, çobanlar ve onlara tâbi olanlar çıkıyor. Her çadırdaki tahminen bir ila on arası erkek var. Ancak Kürtlerin gerçek sayıları ancak zekat (sadaka) divanında belli olur.” s. 98, 99.

“Kürtler'in yaşadığı Kürt adını taşıyan bir şehir vardır.” s. 103.

“Zumlara gelince her zumda şehirler ve köyler vardır. Kürtlerden bir reis her nahiyenin haracını toplar. Reisler, kabilelerin güvenliğini sağlar ve yolları korur. Bunlar kendilerine izin verildiğinde sultana vekâlet eder. Görevli olanlar orada ikamet eder. Buralar eyalet gibidir.” s.113.

“*Cileviyye Zum'u* Ramican adıyla bilinir, mekanları İsfehan çevresi, İstahr, Sabur ve Er-recan köyleridir ve bu Rum'un yaşadığı alan Berzaa sınırında biter. Öte yandan İsfehan hudundan Huzistan ve Sabur hududunda nihayete erer. Bu bölgedeki bütün şehir ve köyler çoraktır. Bu zumlar, İsfehan ve Bazencan vilayetlerine mücavidir. Bu zumlar Bazencan bölgesinde bir sınıftır, onlar *Şehriyar Zum'u* adıyla da bilinir. Fars vilayetlerinde yaşayan Kürtlerin köyleri ve malları çoktur.

Zum Divanı, Hasan b. Salih adıyla bilinir ve o Sabur köylerindedir. Üç yanı Sabur tarafından kuşatılır. Onlar şehir ve köylere sahiptir. *Livacan Zum'u* Ahmed b. Leys'indir. O Erdeşir köylerindedir. Hududu denize kadar uzanır, üç tarafını Erdeşir köyleri çevreler.” s. 49. “*Kariyan Zum'una* gelince, bir tarafı Seyf b. Saffar sınırından *Zum'u Bazencan'a* ve öte yandan Kirman ve Erdeşir sınırlarıyla çevrelenmiştir.” s.114.

Yazar Fars'taki otuz üç göçebe aşiretin ismini (hayy'ül-ekrad) şöyle sıralamıştır: “Fars'taki Kürt mahallelerine gelince onlar şunlar: el-Kirmaniyye, Râmaniyye, Müdessir, Muhammed b. Bısr mahallesi, Bekiliyye, Bendadmahriyye, Muhammed b. İshak mahallesi, Sabahiyye, İshakiyye, Ezrekaniyye, Şehrakiyye, Tadmadahniyye, Zebadiyye, Şehreviyye, Bandadikiyye, Hasreviyye, Zenciyye, Saffariyye, Şahariyye, Mehrakiyye, Mübarekiyye, İştihariyye Şahuvniyye, Firatiyye, Selmaniyye, Siriyye, Azaddohtiyye, Berazduhtiyye, Matallabiyye, Mamâliyye, Şakaniyye, Kaçtiyye ve Celiliye... Bunlar hatırlayabildiğim isimler. Bölgede yüzden fazla oba ismi var ama ben otuz tanesini hatırlıyorum. Bu isimlerin tamamını ancak sadaka divanından tespit edebiliriz.

Kürtlere ait beş yüz bin ev var. Her mahalleden yüz ila bin arasında süvari çıkıyor. Daha az veya daha çok olabilir. Nüfusun az bir kısmı meskûn ve çoğunluğu göçbedir. Onların az bir kısmı Sarud ve Ceram sınırında yerleşik yaşıyor. Kürtlerin savaşa hazır güçleri var. Savaş için adamları, güçleri, silahları ve hayvanları o kadar çok ki sultan onları korkutamaz ve onlara güç yetiremez. Onlar Arap olduğunu iddia ediyor. Onların develeri daha azdır. Bazencan Kürtleri hariç onların çok fazla atları yoktur. Nüfus daha çok İsfehan sınırına doğru hareket ediyor. Kürtler, iyi hal üzeredir ve refah içinde yaşar. Meslek edinme yöntemleri Arap ve Türk kabileleri gibidir. Onların yüzden fazla mahallesi vardır. Ben yaklaşık olarak otuz tanesinin ismini hatırlayabildim.” s. 114, 115.

“Ebreguh, Kirman, İsfehan, Kürt ve Serdan” önemli şehirlerdir. s. 125. “Kürt şehrine gelince orası Ebreguh'tan daha büyüktür, fiyatları daha ucuz ve toprakları daha verimlidir. Binaları topraktandır ve oranın sarayları çoktur”. s. 126.

“Zumların meliklerine gelince, onların asker sayısı daima binden üç bine kadar ulaşır. Onlar Zemican olarak bilinen *Zum'u Cileviyye el-Mihrican b. Ruzbe'dir*. O Cileviyye'nin önde geleni, en büyüğü ve güç sahibidir. Vefat edince yerine Selman b. Ruzbe geçmiştir. Cileviyye Istahr köylerinden aşağı Humayican'a taşındı. Onlara Selem hizmet ediyordu. Öldüğü zaman Cileviyye bu zum'a galip oldu. Günümüze kadar bu zum ona nispet edildi.

Bu zum'un riyasetini Cileviyye evladı günümüze kadar sürdürdü. Ama *Divan-ı Zum*'un reisi Kürtlerden Azerdmerd b. Kuşhad'dır. O bölgeye uzun süre hâkim olmuştur. Dehr'i mülk edindi, sonra sultana isyan etti. Sultan'ın hayatına kastetti. Sultan asker sevk edince Amman'a kaçtı ve orada öldü. O bölgeyi

Hüseyin b. Salih'e verdiler. Bunun üzerine Kürtlerden Hüseyin b. Salih emir oldu. Böylece Kürtlerin yönetimi Salih ve oğullarına geçti. Amr b. Leys zamanına kadar zum onun ve evladının elinde kaldı. O aileyi Kürtlerden Sâsan b. Kazvan öldürdü. Günümüze kadar yönetim onda ve ev halkında kaldı.

Levâlican Zum 'una gelince Muhammed b. İbrahim Tahiri o bölgeye vali oluncaya kadar zum Saffar ailesinin elinde kaldı. Sonra günümüze kadar Kürtlerden Ahmed b. Leys adında birisine geçti. *Karyan Zum* 'una gelince eski zamanlardan günümüze kadar Saffar ailesinin elinde kalmıştır. Onların reisi bugün Hacer b. Ahmed b. Hasan'dır.

Bazencan Zum 'una gelince onların reisi Kürtlerden Şehriyar adında birisidir. Zum ona aittir ve *Cileviyye Zum'u* ile akrabadır. Sonra zum Kasım b. Şehriyar'a intikal etti. Sonra Musa b. Kasım'a intikal etti. Bazencenlar İsfehan sınırında bulunan zumdadır. Fars'tan göç ettiler ancak onların Fars hududunda malları çoktu. Reisleri Musa b. Abdurrahman idi, sonra Musa b. Mihrab oldu. Sonra oğlu Ebu Müslim Muhammed b. Musa oldu. Sonra kardeşi Faris b. Musa oldu. Ve ondan sonra Ahmed b. Musa oldu. Riyaset günümüze kadar hâlâ onun elindedir." s. 144, 145.

Bâb-1 Berdağ'ın diğer adı "Bâbü'l-ekrad'dır." s. 183.

"Şehrizer küçük, nüfusu yoğun ve otlığı bol olan bir şehirdir, oraya Kürtler hâkimdir. Yakınında Irak vardır. Oraya devletten ne âmir ne memur gelir. Ora Kürtler'in elindedir ve Şehrizer'a Kürtler hâkimdir. Sührever'de de Kürtler çoğunluktadır. Orası küçük bir şehirdir." s. 200.

Horasan'da "Yedi köy Kürtlerindir." s. 271. "Horasan'daki şehirler çevresindeki boş arazilerde Kürtler ve başka çoban halklar oturuyor." s. 274. Nişabur'dan Esedâbâd yakınındaki Kürt köylerine kadar olan mesafe yedi günlüktür. Kürt köylerinden Damgan'a beş menzildir." s. 282.

Ebu'l- Kasım Muhammed b. Ali İbn Havkal (ö. 367/977) "Sûretu'l-Arz" adlı kitabında:"Meşhur Kürt aşiretleri Hezbâniyye, Humeydiye ve Loriyye'dir. Bunların yaşadıkları yerlerde görkemli evleri vardır. Onlar cömert bir kavimdir ve sanat ehlidir." s. 215

"Musul ve Ninova çevresinde pazarlar açılır ve pazara Kürtler de gelir. Şehre ticaret için Arap kervanları ve bölgeden Kürtler ve Kürdiler gelir." s. 217.

"Vâsit çevresinde kasaba, köy ve meralara çoğunlukla göçebe Kürtler ve Araplar hâkimdir." s. 247.

"Huzistan'ın kırsal bölgelerinde ve mahallelerinde Kürtler hâkimdir. s. 257.

Fars'taki zumum beştir: “En büyükleri *Cileviyye Zum'udur* ve *Zum'u Ramican* olarak bilinir. Daha büyüğü *Ahmed b. Leys zum'udur*, Levâlican adıyla bilinir. *Hasan b. Salih Zum'u Divan Zum'u* adıyla bilinir. Sonra *Şehriyar zum'u* Mazencan olarak bilinir. Mazencan, Kürtlerden bir kabiledir ve İsfahan sınırına taşınmıştır. Nobirdican ve Kazerunda zumlar vardır. Zumlar beş mahalleden oluşmaktadır. En büyükleri Cileviyye ve Zumeycan olarak bilinir. İsfahan sınırına kadar bölge Kürttür. Ahmet b. Hasan ve Kariyan mahallesi var. Erdeşir havalisinde de Kürtler mevcuttur. Ama Ahsa'da Kürt mahallesi daha çoktur. Kürtleri saymak mümkün değildir. Kürtler daha çok Fars'ta ikâmet ederler. İsimleri divan ehli arasında geçiyor ve onların bir kısmı ilim ehlidir.

Bölgede beş yüz binden fazla kıl çadır vardır. Çadır halkı hayvancılıkla geçiniyor. Yaz ve kış Arapların yaptıkları gibi meralarda oturuyorlar. Bir evden; sahipleri, ücretliler, çobanlar ve tâbileri gibi bir ila on kişi arasında insan çıkıyor. Bildiğim mahallelerin isimlerini hatırladığım kadarıyla zikredeceğim. Onların sayıları ancak zekat kayıtlarından tespit edilebilir.” s. 265, 266.

“Zumum ve sıfatları zikredildi. Her bir zum içinde köyler ve beldeler toplanmış vaziyettedir. Kürtlerden bir reis her nahiyeden haraç toplar. Nahiyelerden reis sorumludur. Reisler nahiyelerdeki halkı ıslah ediyor, kabilelerin güvenliğini sağlıyor ve yolları koruyor. Sultanın verdiği görevleri yapıyor ve emirlerini yerine getiriyor. Bölgede sultanın emrini yerine getiriyor. Buralar eyalet gibidir. İsfahan, İstahr, Sâbur, Huzistan, Kirman, Erdeşir ve Beyda sınırına kadar zumum var. Ancak Fars'ta Kürt mahalleleri (obalar) Kirmaniyye, Ramaniyye ve Medyen'dedir.” s. 270.

Fars'taki Kürt mahallelerine gelince: “Kirmaniyye, Râmâniyye, Mediyn, Hayy Muhammed b. Beşir, Bekiliyye, Bendazemihriyye, Hayy Muhammed b. İshak, Sabbahiyye, İshâkiyye, Tamadiheniyye, Ezrakaniyye, Suhrukiye, Bendazakiyye, Hasreviyye, Zenciyye, Saferiyye, Şehyariyye, Mihrikiyye, Mübarekiyye, İstimaheriyye, Şâhaviyye, Feratiyye, Selimaniyye, Sırıyye, Ezdihatiyye, Matlabiyye, Memaliyye, Lariyye, Berazedihatiyye, Şehkaniyye, Celiliyye. Bunlar mahallelerin en meşhurlarıdır. Zekat divanı hariç bunları saymak mümkün değildir.” s. 270.

“Bölgede beş yüz binden daha çok ev vardır. Her mahalleden bin atlı çıkıyor – az ya da çok- yaz ve kış yaylak ve kışlaklarda meralarda oturuyor ve hayvancılık yapıyorlar. Onların az bir kısmı Sarud sınırındadır. Kürtler, hayvancılıkla geçinir. Kürtlerden, Mazencan'da İsfahan hududunda oturanlar hariç onların develeri azdır, atları yoktur. Kürtlerin at ve katırları Arap atları

gibi değildir. Kürtler iyi hal üzeredir ve zengindir. Onlar meslek edinme ve otlak arama konusunda Arapların yollarını takip ederler. Onların yüz mahalleden daha çok olduğu söyleniyor. Onların mahallelerinin yaklaşık olarak üçte biri zikredildi.” s. 271, 272.

“Hürmüz bölgesinde yedi kabile vardır. Kürt kabileleri kendi reisleri temsil ediyor. Bölge halkının söylediğine göre kabilelerin on bin silahlı adamı var. Sultan onlara maaş veriyor ki fesat çıkarmasınlar; ama onlar hâlâ yol kesiyor ve yolcuları korkutuyorlar. Sonra melik onları bölgeden çıkarmak zorunda kaldı. Onların güçlerini kırdı, evlerini bastı, nahiyelerini harap etti ve onları dağıttı. Onlar bölgeden yaya olarak gittiler. Sonra Kürtler tekrar melikin hizmetine iltica ettiler. Onların yaratılışları naif, renkleri esmer ve azaları tamdır. Onlar Arap olduklarını iddia ediyor.” s. 309, 310.

“Uşne şehri ve ovası Hednâniye Kürtleriyle meskundur. Yazı bu şehirde geçirirler ve şehre giderek orada satış yapar ve ihtiyaçlarını alırlar.” s. 336.

“Rey ve Hemedan arasında yaz ve kış Kürtler oturur.” s. 355.

“Ebher büyük bir şehir idi. Sonradan Kürtler ve Deylimliler oraya yerleşti. Kürtler geldikten sonra bölgenin yapısı ve yolları değişti.” s. 360.

“Şehrizer küçük bir şehirdir. Buranın ekser ahâlisi Kürttür. Irak’a yakın olduğundan burada ne bir emir ne de bir âmil bulunur. Bu şehir maişet kolaylığı, ucuzluk, bolluk ve yerin güzelliği yüzünden iyi haldedir. Sühreverd de Şehrizer gibidir, hayrı ve bereketi çoktur. Buranın ahâlisinin de çoğu Kürttür. (Yörükân, 2004: 107, 109, 154)

“Şehrizer, Hulvan, Saymera, Sirvan, Lor, İsfehan ve Kâşan üzerinden Hemedan’a kadar uzanan dağlar üzerinde Humeydiyye, Loriyye, Hezbaniyye ve Mihraniniyye ve Şehrizer Kürtleri vardır. Bölgenin bir kısmı Kürtler tarafından meskûn ve ma’mur kılınmıştır. s.370.

“Endehuz küçük bir şehirdir. Ovalarında yedi Kürt köyü vardır. s. 443.

“Horasan ve Kuhistan’da oturan Kürtler, koyun besler ve deveçilik yaparlar.” s. 446.

“Nişabur’dan Esedâbad yakındaki Kürt köyüne kadar altı günlük yoldur. Kürtler’in köyünden Damgan’a kadar beş günlük yoldur.” s.453.

V. Minorsky’nin yayınladığı “Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Mağrib”, adlı eserde Kürt ismi bir defa geçmektedir. “Habbul (Cabbul), kalabalık olmayan bir kasabadır. Halkının çoğu Kürttür.” s. 96.

Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi (ö. X. asrın sonları) Ahsen’ et- Tekâsîm fî Mâ’rifet’il-Ekâlîm adlı kitabında Kürtler

hakkında: “Debil bölgesi kıymetli ve coğrafi açıdan yaşamaya elverişli bir mıntıkadır. Kaleleri ve hayrâtı çoktur. Bir de kilise vardır. Kiliseyi Kürtler muhafaza ediyor.” demiştir. s. 255.

Abdullah bin Abdülaziz bin Muhammed el-Bekrî, (ö. 1094) el-Mesâlik ve'l- Memâlik el-Kübra adlı eserinde: “Kürtlerin Kays, sonra Hevâzin soyundan olduğu iddia ediliyor. Kürtler, bu iddiaya sarıldı ve bu hedef üzere yoğunlaştılar.” demiştir. s. 71. Ebu Nasr Ceyhani ve başkalarında zikredildiği gibi Kürtler’in ilk yerleşim yerleri, Filistin (Arz-ı Yahuda), Şam toprakları ve Arap yarımadası arasındır.” s. 288, 289. diye ilave etmiştir.

İbn Belhi (öl. 1107), Farsnâme adlı eserinde “Fars ve Şebenkare halkıyla İlgili kapsamlı bilgiler vermiştir: Kitabına “Ahvâli Şebenkare ve Pars Kürtleri” adıyla: “Eski zamanlardan beri tarih kitaplarında Fars’ta Şebenkare’ye dair zikredilen kayda değer bir şey yoktur. Bir kavim olarak da bilinmiyordu. Şebenkareliler Farsta çobanlık yapıyorlardı. Deylemiler zamanında organize oldu ve güçlendiler. İktâ sahibi oldu ve silahlı bir güç oluşturdular. Bunların aslı İsmailidir.

“Şebenkarelerin Nesebleri” başlığıyla yazar: “İsmaili nesebinden olan Şebenkarelerin soyları padişah Minuçehr’e kadar ulaşır. Ama bu batın padişah değildir. İsfehdan sülalesindedir. İslâmi devirde Araplarla İranlıların karşılaşmasında Farsları tuttular. İslâm savaşlarında Fars krallığına bağlı Kürt savaşçılar Müslüman fatihlere karşı savaştılar. Araplar, Fars’ı fethettiği zaman Kürt savaşçıların hepsi öldürüldü. Sonra bu Kürtler Farslardan yüz çevirdi ve onlar dünyada âvâre kaldılar. Avare Kürtler sonra sürü beslemeye koyuldular. Bunlar İsmaili aşiretindedir ve hayvan toplayarak daha güçlü hale geldiler. Sultan Mesud zamanında Taş Ferrâş Kürtlerle ilgilenmekle görevlendirildi. Bunlar vasıtasıyla İsmaililer İsfehan’da tasallutta bulundular.” s. 164, 165.

Yazar ayrıca “Fars Kürtlerinin Zikri” başlığıyla Kürt aşiretleri ve aşiretlerdeki insan sayıları hakkında da bilgi vermiştir. “Fars’ta Kürtlerin beş büyük ram’ı vardır. Her ram de yüz bin çadır vardır. Bu ramlar *Ram-ı Celeviyye*, *Ram-ı Divan*, *Ram-ı Levalican*, *Ram-ı Kâriyan* ve *Ram-ı Bâzincan*’dır. Fars askerlerinin en parlak grubu bu Kürtlerdendir ki çok kuvvetliydi, silahları ve hayvanları vardı. Bir kısmı Fars ordusunun askerlerini teşkil ederler. İslâm savaşları sırasında bu Kürtler Farsların yanında yer aldılar. Bunların hepsi öldürüldü. Dünyada âvâre kaldılar. O Kürtlerden hiç kimse kalmadı. Sadece birisi hayatını kurtardı. Bu kişi Alak adında bir Kürttür. O da sonuçta Müslüman olmuştur. Onun soyundan olanlar hâlâ mevcuttur.

Diğer Kürtler Fars topraklarında yaşayan bir cemaat idiler. Adududdevle onları İsfahan sınırına yerleştirdi. Onların nesli orada uzun süre devam etti. Kürtler o bölgede büyük bir güç oldular.” s. 168.

Yazara göre, “Şebankareliler beş aşirete bölünmüştür. Bu Kürt aşiretleri, İsmaili, Ramani, Karzuvi, Mesudi ve Sahani’dir. Bunlar içinde en soyluları İsmaililerdir. Ama en önemli kabile Ramanilerdir. Onların başkanı Fadluye’dir. O bu asaleti babası Ali İbn Hasan İbn Eyyüb’den miras olarak almıştır.” s. XVIII.

Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el- İdrîsi (ö. 561/1165), Kitab’u Nüzhet’ül- Müştak fi İhtirak’il-Âfâk adlı eserinde diyor ki: “Huzistan’dan Cebel bölgesine kadar kırsal alanlarda oturanların çoğu Kürttür.” s. 129.

Ramlar:

1- Hasan b. Cileviyye ramıdır, Ramîcan olarak isimlendirilir. İsfahan, Sabur, Er-recan bölgelerinden Beyda’da nihayete erer. İsfahan’a kadar olan bütün şehir ve köyler İsfahan’a tâbidir. İsfahan’a mücâvir bölgede Mazincan var ki, onlar Şehriyar kabilesinin topraklarından sonra Şîraz’a yetmiş iki mildir.

2- İkinci ram Divan ram’ıdır. Hasan b. Salih ramı olarak bilinir, Soran olarak isimlendirilir. Sabur çevresinden Erdeşir sınırına kadar ulaşır. Üç tarafını Sabur çevresi kuşatır. Eskabe’de şehirler ve köyler vardır, oradan Şîraz’a en yakın sınır yirmi bir mildir.

3- Üçüncü ram, Ahmed b. el-Leys’e ait olan *Levâcin Ram*’ıdır. Onun sınırı Erdeşir bölgesinden denize doğru uzanır. Üç tarafını Erdeşir kuşatır. Buna ilaveten Eskabe’de şehirler ve köyler vardır. Oradan Şîraz’a kadar kırk sekiz mildir.

4- Dördüncüsü, “Ram el- Kâriyan’dır. Onun sınırı Seyf beni Saffar’la, Mazincan ile Kirman arasındadır. Oradan Kirman ve Erdeşir sınırına ulaşır. Bütün sınırlar Erdeşir’de toplanır.

Burada olan ramlarda Kürtler beş yüz bin haneden fazladır. Bir obadan bin atlı çıkar. Daha az atlı çıkaran obalar da vardır. Onların çoğu yaz kış meralarda göçebe olarak yaşar. Bu ramın halkı sadece kendi bölgelerine gidiyor, bilakis kendilerine has bölgelerde toplu olarak hareket ediyor ve başkalarının topraklarına girmiyor.” s. 135.

“Hürmüz’de nahiyeler vardır. Her dağdan sorumlu olan Kürtlerden bir göçmen grup vardır. Büyükbaş hayvanları yoktur. Renkleri esmer, bedenleri zayıftır. Onlar göçebedir, küçükbaş hayvan, arı ve hurma yetiştiriyorlar. Bu

dağların kuzeyinde ve doğusunda birazı da Balus dağları çevresinde yaşarlar. Onlar, dağların tepesinde oturan bir kavimdir. Onlar kendilerine sığınanları korur, birlik ve güç sahibidir ve yardım severdir.” s. 142.

“Hadran’dan yukarıya doğru kaleler ve evler azdır. Kürt mülkleri bir merhaledir. Bu bölgede Kürtler ve Selüçler yaz ve kış buraya gelir ve ziraat yaparlar. Mezlan harap bir şehirdir. Kürtlerden önce orası büyüktü, Kürtler geldi, orada galip oldular ve şimdi orası harap vaziyettedir.” s. 220.

“Berzaa şehrinde bir kapı var. Bâbü’l-Ekrad olarak bilinir.” s. 265.

Yakut el-Hamavî, (ö. 626/1229) Mûcem’ül-Büldan adlı eserinde Kürtler hakkında daha detaylı bilgiler rivayet etmiştir: “Atıl, Zevvezan nahiyesinde bir kaledir. Buhtiyye Kürtler’inden İzzeddin Ebu’l- Hasan el- Cezerî adıyla tanınan kişinin kalesidir.” c. 1, s. 51.

“Hezbâni kabilesi Kürtleri Musul nahiyelerinde otururlar. Ben Ezrah, Cerbai ve diğer kabile mensuplarını birden fazla gördüm.” c.1, s. 129.

“Ömer b. Hattab döneminde Huzeyfe b. Yemânî Azerbaycan’a vali olarak tayin edildi. Vali keşif ordusuyla Azerbaycan’a yürüdü, hatta Erdebil’e geldi. Müslümanlar günlerce savaştı. Sonra Merzuban ve Huzeyfe arasında barış anlaşması yapıldı. Beleşcan, Sebelan, Miyan ve Revzan Kürtlerine de eman verildi.” c.1, 129.

“Erbil’de yaşayanların çoğunluğu Araplaşmış Kürtlerdir.” c.1, s. 138.

Kitab’ul- Fütuh’da denilir ki: “Habib b. Mesleme Kürt nehrini geçti ve Merc-i Debil’e yerleşti.” c. 1, s. 146.

“Zevvezan nahiyesindeki bir kale Buhtiyye Kürtler’ine aittir.” c. 1, s. 321.

“Berzaa kapısına Kürt kapısı denir.” c. 1, s. 379.

“Zevvezan nahiyesinde Beşir kalesi Beşneviyye Kürtlerinin kalelerindedir.” c. 1, s. 429.

“Belûs, Kürtler gibi bir topluluktur. Kirman ve Faris arasında geniş beldeleri vardır.” c.1, s. 492.

“Cübeyl, Şam sahilinde, Beyrut’un doğusunda meşhur bir beldedir. Allah’ın laneti onların üzerine olsun, Haçlılar (IV. Toulouse) gelinceye kadar şehir Müslümanların elinde kaldı. Haçlılar şehre ulaştı. Sonra da Müslümanları yok etti. Haçlıların egemenliği çok sürmedi. Selahattin b. Yusuf Eyyüb sahili tekrar 1187 senesinde fethetti. Orayı korumaları için Kürtleri görevlendirdi ve onlardan bir topluluğa maaş verdi. 1187’den 1196’ya kadar bu böyle devam etti.

Sonra Kürtler şehri Franklara sattı ve bilinmeyen bir yere gittiler. Şu ana kadar orası Frankların elinde kaldı.” c. 2, s. 109.

“Cüvzakîl, Zevvezan nahiyesinde bir kaledir. Buhtiyye Kürtlerinin memleketidir ve orası Kürtlerin yönetim merkezidir.” c. 2, s. 124.

“Cûzekân, Hemedan’da bir köydür. Hulvan yanında Kürtlerden bir topluluk oturur.” c. 2, s.184.

“Cûze, Musul nahiyelerinden Hakkâri Kürtlerinin oturduğu bir dağ köyüdür.” c. 2, s.184.

“Kürt Kalesi sağlam bir kaledir. Cebel-i Lübnan’a bitişik yüksek dağlar üzerindedir. Kaleyi Şam emirleri inşa etti. Buraya, Frankları gözetlesin ve bölgeyi muhafaza etsin diye Kürtlerden bir topluluğu yerleştirdiler. Onlara maaş, ücret ve her türlü erzak verdiler. Kürtler saldırıdan korktu ve kale sağlam olması için iyice sağlamlaştırıldı. Bunlar Haçlı saldırılarının çoğunu engellediler. Buna rağmen Franklar oraya geldi, böyle olunca Kürtler kaleyi terk etti, kaleyi Haçlılara sattı ve memleketlerine döndüler. Franklar orayı mülk edindi ve bu amaç için orayı hâlâ ellerinde tutuyorlar. Bugün onların elinden orayı çekip almaya kimsenin gücü yetmez. c. 2, s. 264.

“Talib Kalesi, Hasan Keyf yakınında meşhur bir kaledir. Orada Cûbiyye denilen Kürtler vardır.” c. 2, s. 265.

“Dasin büyük bir dağın ismidir. Bu dağ Dicle’nin doğusunda, Musul’un kuzeyindedir. Halkının çoğunluğu Kürttür.” c. 2, s. 432.

“Ram Kürtler’in yaşadığı yerdir. Onların evleri Fars’tadır ve onlar Fars’ta yer alırlar. Onların yerleri şunlardır.” Dedikten sonra önceki bilgileri aynen tekrar etmiştir.

“Zevvezan halkı Ermeni’dir ve orada Kürtlerden bir taife de vardır.

İbnü’l- Esir diyor ki: “Zevvezan Cezîretü İbn Ömer, Dicle’nin doğusunda geniş bir nahiyedir. Burada sağlam kaleler çoktur. Kalelerin tamamı Beşneviyye, Buhtiyye Kürtler’ine aittir. Beşneviyye kalesi Berka ve Beşir kalesidir. Buhtiyye kalesi Cuvzekil Kürtleri içindir. Cuvzekil kalesi onların en yüce kalesidir.” c. 3, s. 158.

“Sabur üçüncü bölgededir, Fars arazisinde meşhur bir bölgesidir. Bu bölgedeki şehirler Kazerun, Cerah, Deştibarın, Aşağı ve Yukarı Humayican, Kundüran, Nubindican, Tuvz ve Kürttür. Bu bölgede ramlar” vardır. c. 3, s. 168.

“Siser ve çevresinde Kürtler’in ve başkalarının hayvanlarının meraları vardır.” c. 3, s. 297.

“Şermah, Nihavend yakınında bir kaledir. Ebu Eyyüb köyünü yok etmek için orayı bazı Kürtler inşa ettiler.” c. 3, s. 337.

“Şehrizar, Cibal’de Erbil ve Hemedan arasında geniş bir bölgedir. Zur b. Dahhak tarafından kuruldu. Farsça şehir Arapça’da medine - şehir demektir. Bu nahiye halkının tamamı Kürttür. Halkı muhaliftir, sultana isyan ettiler. Halk muhalefetten beslendi ve isyandan hoşlandılar. Şehir çöl içindedir, halkı güçlü ve savaşçıdır, halk kendini savunuyor ve topraklarını himaye ediyor.

Şehrin surunun kalınlığı sekiz zirâdır. Şehirlerin emirlerin çoğu onlardandır. Akrepleri öldürücü ve Nusaybin akreplerinden daha tehlikelidir. Halifelere muhalefet etmeye başladılar. Beldelerinde Kürtlere ait atmış bin çadır vardır. Bunlar Celâliye, Basiyan, Hükmiyye ve Suliyye Kürtlerindedir. Onların çok tarlaları vardır. Mezralardan rızıklarını kazanıyorlar. Sadece o bölgede bir yerde yetişen bitkilerden cinsel hasatlıkları tedavi edecek ilaçlar yapıyorlar.

Dezdan şehrini Şiz bina etti. Şehir içinde göl var ve suyu dışarı akıyor. Şehrin surları var. Atlar şehrin surları üzerinde koşabilir. Çünkü sur geniş ve uzundur. Şehri ve halkını Kürtler koruyor. Kürtlerden başka valiler ve halk, şehre giremez.” c. 3, s. 375.

“Bu günlerde Erbil çevresi Erbil sahibi Muzafferiddin Kökbörü’ye en iyi şekilde itaat ediyor, ancak Kürtler itaat etmiyor. Bu bölgede dağlar Kürtlerle dolu ve Kürtler kendi adetlerine göre hareket ediyor. Onlar, yolcuları korkutuyor, mallarını alıyor ve çalıyorlar. Öldürmekten veya esir almaktan onları kimse engelleyemiyor. Bu hâl malum Kürtler’in tabiatı gereğidir. Bu işler onların ayrılmaz bir ahlâkıdır.” c. 3, s. 376.

“Bazı aşırıları Allah’ın ayetini farklı yorumluyorlar. Tevbe suresinde “*Küfür ve nifakta Araplar en şiddetlidir ayetini*” “*Küfür ve nifakta Kürtler daha şiddetlidir*” şeklinde okuyorlar. Diyorlar ki, Allah Şehrizar’a gitmedi, gitseydi, burada olan bela ve sıkıntıları görür, Müslümanlara karşı şiddetli olanların Araplar değil Kürtler olduğunu söylerdi. Ben bu sözlerden tövbe ediyorum.

“Şehrizar’da ulu ve büyük kişiler, imam, âlim, ulema, âyan, kadı, fakih, makam sahibi sayılamayacak kadar çok insan yetişti. Bunları anlatmak için Şehrizar’un kadılarından birkaç örnek vereceğim. Onların makamları yüce, evleri büyük ve yaptıkları işler takdire şayandır. Bildiğim kadarıyla bu bölgenin kadılarının çoğu onlardan çıkıyor. Beni Asrun, Şam kadıları, âyanlar, haram ve helali ayıran hocalar onlardandır. Şafii fakihleri ve medreseler onlarla doludur.” c. 3, s. 376.

Akra, Musul ve Tikrit arasında bir köydür. Halkı Kürttür. Orası Musul'un doğusunda Akra Humeydiye olarak bilinir." c. 4, s. 136.

İbn-i Arabî'den şöyle nakledildi. "Erzen nahiyesinde Buhtiyeye Kürtler'inin Allus kalesi vardır." c. 4, s. 147.

"Musul'un kuzey vilayetlerinde İmâdiye adıyla büyük, sağlam ve korunaklı bir kale vardır. İmâdeddin Zengi orayı tamir ettirdi. Orası önce Kürtler'in kalesiydi. Zengi'nin ismine izafeten kale İmâdiye adını aldı." c. 4, s. 149.

"Haccac b. Yusuf, Ehvaz çevresinden çok vergi toplayınca Fars'ın şairleri o bölge halkını övmüş ve Kürt mahallelerine dikkat çekmiştir. "Fars nahiyelerinde Kürt mahalleleri var. Burada beş yüz bin çadır var. Araplar gibi yaz ve kış meralarda hayvan otlatıyorlar." c. 4, s. 227.

"Fenek Kalesi, Beşneviye Kürtler'inin savunduğu sağlam bir kaledir. Kale Cezîretü İbn Ömer' dedir. Orası üç yüz seneden beri Kürtler'in hâkimiyetindedir. Onlar cömerttir, asabiyet sahibidir, kendilerine sığınanları himaye eder ve onlara iyilik yaparlar." c. 4, s. 278.

"Horasan'daki şehirler çevresinde, boş arazilerde hayvancılıkla geçinen Kürtler oturuyor." c. 4, s. 416.

"Kürt bir lafızdır. Ekrad Kürd'ün cemidir. Ayrıca Kürtlerden bir kabilenin ismidir. Makdisi ise "Kürt, Beyda'nın kasabalarından bir kasabadır." demiştir. c. 4, s. 450.

"Lor, Kürtlerden Cibâl'de bir topluluktur. Onlar İsfehan ve Huzistan arasında oturuyorlar." c. 5, s. 16.

"Meyyafârikin'de Rum binaları vardır, çünkü orası onların beldeleridir. İsa Mesih zamanından kalan bir de kilise vardır. Orda bugün Şâmi Kürtler'inin reisi oturuyor." c. 5, s. 236.

"Cezîretü İbn Ömer'de, Musul'un üstünde beldeler, nahiyeler ve köyler vardır. Orada Kürtler oturur. Onlara Hakkâri'yye denir." c. 5, s. 408.

Zekeriya b. Muhammed el-Kazvîni, (ö. 682/1283) "Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâr'ül-İbâd" adlı eserinde İran'daki Kuhenzen şehri için: "Burada Deylemî, Kürt ve Türkmen gibi huzur bozucular yoktur." demiştir. s. 15.

"Şehrızor; Hemedan ve Erbil arasında Cibâl'de geniş bir bölgedir. Orada köyler ve kasabalar vardır. Oraların halkı yol kesen Kürtler'dir." s. 162.

"Cezîret'ü İbn Ömer yakınında, yüksek dağlar üzerinde büyük kayalıkları olan ve korunaklı Fitkin (Fenik) Kalesi vardır. Bu müstakil bir kaledir ve üç yüz üç seneden beri Beşneviye Kürtler'inin elindedir." s. 176.

“Her gün Bâbü'l-Ekrad'da pazar kurulur. Her yerden insanlar ticaret için oraya gelir.” s. 210.

Ebu'l-Hasan İbn Sa'd Mağribi, (ö. 610/ 1214) Kitab el-Cuğrâfiya adlı eserinde “Ehvaz ve İsfehan arasında Luz dağları vardır. Orada Kürt halkı vardır. Melikine Herarest denilir ve İsfehan'da yer alır.” demiştir. s. 46.

Sonuç

Kürtlerle ilgili tercüme ederek aktardığımız rivayetler tahlil edildikten sonra ana hatlarıyla şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

a) Kürtler, İslâm tarihinin erken dönemlerinde Cibal, Fars ve Ermeniyeye bölgelerinde yoğun olarak yaşamıştır. Adı geçen bölgelerde Kürtlerin yoğun olarak buldukları yerler şehirlerin kırsal alanıdır. Musul, Ninova, Vasıt çevresi, Erbil, Hakkari, Akru (Akra), Şehrizar, Hulvan, Kuhistan, Huzistan, Loristan, Uşne, Balus, Hadran, Endehuz, Ehvaz, Beyda, Dasin, Siser, Hemedan, İsfehan, İstahr, Sühreverd, Erdeşir, Fars -özellikle Ahsa çevresi-, Şiraz, Karmasin, Horasan, Er-recan Baylakan, Belescan, Sabur, Musul ve Cudi Dağı arası ve Fehman, Feridin ve Merc kasabaları sayılabilir. Dikkati çeken en önemli nokta İslâm coğrafyacılarının eserlerinde 9. ve 13. yüzyıl arasında Hakkari hariç Anadolu'daki şehirlerde Kürtler yoktur.

b) Kürtler ilk defa Hz. Ömer döneminde Müslümanlarla karşılaşmıştır. Kürtler o zaman Sâsâni Devleti'nin egemenliği ve emri altındadır. Kürtler başlangıçta Müslümanlarla savaşmıştır. Hz. Ömer döneminde Musul, Hulvan, Mâsabazan, Saymara, Baylakan çevresi, Erdebil ve Azerbaycan bölgesi Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Dört Halife devrinde Kürtlerin yaşadığı bölge tamamıyla Müslümanların hâkimiyeti altına girmiş ve Kürt halkının önemli bir kısmı Müslüman olmuştur. Bazı bölgeler ise sulh yoluyla Müslümanlara teslim olmuştur. Gayrimüslim Kürtler Müslümanlara cizye ve haraç ödemiştir. Buna karşılık Müslümanlar onlara can, mal güvenliği, inanç ve eğlence özgürlüğü temin etmiş ve isteyenlere göç hakkı vermiştir. Kürtlerin çoğu Ehl-i Sünnet (Şâfi) mezhebindedir, az bir kısmı ise hâricidir.

c) X. yüzyıl ortalarından itibaren Kürtlerin etnik kökeni yazarların dikkatini çekmiştir: 1- Kürtler, Rebia b. Nizar b. Vail'in soyundan gelmiştir. 2- Kürtler, Mudar b. Nizar'ın soyundandır. 3- Kürtler, Kürd b. Mert Sasa'a b. Hevâzinoğullarıdır. Gassanoğullarıyla aralarında çıkan olaylardan dolayı çok eski zamanlarda onlardan ayrılmışlardır. 4- Davutoğlu Süleyman'ın mülkünü çalan münafık şeytanlar onun cariyeleriyle cinsi temas kurarlar. Süleyman: “Onları dağlara ve vadilere sürün” dedi. Bunlar birbirleriyle

evlendiler ve çoğaldılar. Böylece Kürt soyu ortaya çıkmış oldu. 5- Dahhak'tan kaçanlar dağlara sığındı, dağlara kaçanlar orada vahşileştiler ve çoğaldılar. Kürtler bu şekilde türemiştir. Sonra soyları çeşitli gruplara ayrılmıştır. 6- Rebia b. Nizaroğullarının soyundandır. 7- el-Bekri ise “Kürtlerin Hevazin ve Kays soyundan” olduğunu iddia etmiştir. Coğrafyacıların çoğunluğu Kürtlerin Arap asıllı olduğuna inanmıştır. İstahrî, İbn Havkal ve el-Bekrî ise kendi duyularını “Kürtler Arap asıllı olduğunu iddia ediyor.” şeklinde ifade etmiştir. Kimi yazarlar ise Araplaşmış Kürtlerden söz etmiştir. Yazarların çoğuna göre Kürtler esmerdir.

d) Eserlerde Kürtlerin dilleri ve Kürtçe hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Kayıtlara göre Kürtlerin çoğunlukta olduğu yerlerde Farsça ve Arapça konuşulmuştur. Yazarlar bazen bilinmedik bir dilin kullanıldığından söz etmiştir. Dil konusunda da en açık bilgileri Mesûdî vermiştir: “Kürtler eski zamanlarda diğerlerinden ayrılarak dağlara çekildiler, Acem ve Araplarla komşu oldular, dillerini bıraktılar, böylece dilleri yabancılaştı. Her Kürt aşireti değişik bir Kürtçe konuşur.” demiştir. Bazı yazarlar ise Kürtlerin Kürtçe konuştuğunu yazmıştır. Ancak Kürtçe yazılı bir metnin veya eserin varlığından hiçbir yazar söz etmemiştir.

e) Yazılı kayıtlarda bir Kürt devleti veya bağımsız bir siyasi organizasyondan söz edilmemiştir. Sadece Kürt aşiretlerin egemen olduğu ve Kürt aşiret hanedanları tarafından yönetilen yarı özerk yapılanmalar vardır. Kürtler her zaman bölgedeki egemen devletin vasalı durumundadır. Kürtler; Dört Halife, Emeviler, Abbasiler döneminde devlete bağlı kalmış düzenli olarak devlete vergi ve asker vermiştir. Kürtlerin çoğunlukta olduğu şehirlerde ise Şehrizor, Hakkari gibi Kürt aşiret liderleri devletin temsilcisi olmuş, bölgeyi özerk bir vilayet şeklinde yönetmiştir. Kürtler kendi güvenliklerini sağlamak için sağlam kaleler inşa etmiştir. Kürt aşiretler Abbasiler döneminde küçük hanedanlar kurmuştur. Kürt aşiretler askeri ve siyasi yönden Saffariler, Şii Büveyhoğulları, Abbasiler ve Selçuklular devrinde aktif rol oynamıştır. Devletler Kürtlerin askeri gücünden âzâmi ölçüde yararlanmış ve Kürtlerden daha çok hayvan vergisi almıştır. İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Kürtlerin ödediği vergi miktarlarına ilişkin vergi kayıtlarındaki ayrıntılı bilgiler dikkat çekmiştir.

f) Kürtler başlangıçtan itibaren aşiretler şeklinde örgütlenmiştir. Aşiretlerin kırsal kesimde yaşadıkları vadi veya yaylalara zum - ram (zom) adı verilmiştir. Aşiret şefleri ve şeyhleri Kürt halkının siyasi, ekonomik, adli ve

sosyal sorunlarını çözme hususunda etkin rol oynamıştır. Aşiret ağaları bölgedeki egemen devletin temsilcisidir. Devlet adına vergi toplamak, kanun koymak, savaş zamanında devlete asker vermek, bölgede güvenliği sağlamak, yolların güvenliğini temin etmek aşiretlerin devlete karşı görevidir. Aşiretler devletle Kürt halkı arasında temsilci ve arabulucu olmuştur. Kürtlerin nüfusu çoktur. Her çadırdan en az on kişi çıkmıştır. Aşiretlerin on bin güçlü adamı olduğu sıkça ifade edilmiştir. Aşiretler güçlendikleri zaman devlete başkaldırmış ve muhalif olmuştur. Bazen de muhalif güçler (isyancı vali, farklı mezhep mensupları) Kürtlerin askeri potansiyelinden yararlanmışlardır. Kaynaklar yüzlerce Kürt aşiretinin olduğunu söylemiş ve yaklaşık kırk büyük aşiretin ismini vermiştir. Yazarlar en kapsamlı bilgiyi Kürt aşiretler hakkında vermiştir. Aşiretlerin isimleri, yaşadıkları bölge, etkin oldukları alan, askeri ve ekonomik güçleri, aşiret şeflerinin ve çocuklarının isimleri, aşiretlerin ekonomik kaynakları, aşiret kavgaları en çok bulunan bilgilerdendir.

g) Kürtlerin çoğunluğu göçebe olarak mezra ve ovalarda yaşamıştır. Coğrafyacılar göçebe Kürtler için genellikle dağlı, göçebe, asker, hayvan sahibi, köylü, yağmacı, yıkıcı, yol kesici ve âsi gibi unvanlar kullanmıştır. Mesela, Mesûdî, Kürtleri dünyanın göçebe halklarından saymıştır. Şehirlerde yaşayanların genel nüfusa oranları azdır. Şehirlerde yaşayanlar görkemli evlerde oturur ve refah seviyeleri yüksektir. Özellikle aşiret şeyhlerinin misafirleri ağırladığı konakları mevcuttur. Eserlerde Kürt mimarisine dair ciddi bir bilgi yoktur. Sadece Kürtlerin yapı malzemesi olarak taş, kerpiç ve kireç kullandıkları yazılmıştır. Göçebelerin aksine yerleşik Kürtler için ise yazarların genel kanaati olumludur. Kürtler cömert ve misafirperverdir. Kendilerine sığınanları himaye ederler. Şehirde oturanlar ticaret ve sanatla uğraşırlar. Kürtlerin az bir kısmı ilimle meşgul olmuştur. Bu sebeple az sayıda büyük âlim ve şeyh yetişmiştir.

h) İslâmî dönemde Kürtler, Müslüman olmaları hasebiyle devamlı Farslarla ve Araplarla iç içe yaşamıştır. Dil ve sanat hususunda Kürtler Arap ve Farslardan önemli ölçüde etkilenmiştir. Mesela meslek edinme şekilleri anlatılırken bile “Türkler ve Araplar gibi” şeklinde ifade edilmiştir. Kürtler diğer Müslüman toplumlarla birlikte yaşamış, anılmış ve onlarla kaynaşmıştır. Örneğin yazılı eserlerde, kullanılan isimden hareketle bir işinin Kürt olduğunu anlamak mümkün değildir; çünkü kullanılan isimlerin tamamı bütün Müslümanların kullandığı ortak isimlerdir.

İslâm coğrafyacıları Kürtlerle ilgili bilgileri farklı kaynaklardan elde etmiştir. Erken dönem coğrafyacıları kendi bilgi, gözlem ve gezi notlarını rivayet etmiştir. Sonrakiler bunlara ilaveten eskilerin bilgilerini derlemiştir. Mesela Hemedânî, İbn Hurdazbih'i, el-Bekrî Mesûdî'yi kaynak olarak kullanmıştır. Bir kısım yazarlar seyahatleri esnasında Kürtleri bizzat tanımış ve bilgi toplamıştır. Bazıları medrese ve türbe çevresinde tanıdığı Kürt âlim ve şeyhlerden bilgiler elde etmiştir. Coğrafyacıların en çok bilgi aktardıkları kaynak ise Abbâsî Devleti'ne ait vergi kayıtlarıdır.

KAYNAKLAR

Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vâzih el-Ya'kub'î, Kitâb'ul-Buldân, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2002.

Ağarı, Murat, İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, İstanbul 2002.

Batur, D. Ahsen, Kürdoloji Yalanları, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Ebu Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, Kitâbü'l-A'lâku'n-Nefise, (Neşreden, M. J. de Goje), Leiden, 1891.

Ebu Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, Kitâbü'l- A'lâku'n-Nefise, (Haz. Y. Ziya Yörükân), İstanbul 2004.

Ebubekir Ahmed b. Muhammed b. Fakih el- Hemedânî, Kitâb'ül-Buldân, (Neşreden, M.J. de Goje), Leiden 1885.

Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, Ahsen' et-Tekâsîm fî Mâ'rifet'il- Ekâlîm, (Tahkik, Gazi Talimat), Vezareti Sekâfî vel İrşad'il-Kavmi, Dımişk, 1980.

Ebu'l- Hasan İbn Sa'd Mağribî, Kitâb el- Cuğrafiya, (Neşreden, İsmail. el-Arabî), Beyrut 1970.

Ebu Hasan Ali b. Hüseyin Mesûdî, Murûcu'z-Zeheb ve Meâdin'il-Cevher, c. I, Beyrut, 2005.

Ebu Hasan Ali b. Hüseyin Mesûdî, Murûc ez Zeheb ve Meâdin'il-Cevher, (Ter. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el- Fârisî, "İstahrî el- Ma'ruf bil- Kerhî", Kitâbü'l- Mesâlik ve'l-Memâlik, (Tahkik, M. J. de Goje), Leiden 1927.

Ebu'l- Kasım Muhammed b. Ali İbn Havkal, Sûretu'l-Arz, Dar'ul-Mektebet'il- Hayati Lit-Tıbaati ven Neşri, 1992.

İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler

Ebu'l- Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. İbn Hurdazbih, el- Mesâlik ve'l- Memâlik, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008.

Ebu Ubeyd Abdullah bin Abdülaziz bin Muhammed el-Bekrî, el-Mesâlik ve'l-Memâlik- el-Kübra, (Tahkik, Abdullah Yusuf Guneym), Dârü'l-Urûbe, Kuveyt 1980.

Ebu Ubeyd Abdullah bin Abdülaziz bin Muhammed el-Bekrî, el-Mesâlik ve'l-Memâlik- el-Kübra, (Tahkik Cemal Talebe), Dâr'ül-Kitab'ül İlmiyye, c. 1, Beyrut, tarihsiz.

Hudûdü'l- Âlem Mine'l-Meşrik İle'l- Mağrib, (Haz. V. Minorsky- Çev. A. Duman- M. Ağarı), İstanbul 2008.

İbn Belhi, Farsnâme, Edited By G. LE Strange- R. A. Nicholson, London 1921.

Muhammed b. Abdullah Himyeri, Mu'cem'in Coğrafi, (tahkik, Dr. İhsan Abbas), Mektebe, Lübnan 1984.

Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el- İdrisi, Kitâb'u Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâk'il- Âfâk, Leiden, 1823.

Minorsky, V. Kürtler ve Kürdistan, (Çev. K. Fıratlı), Doz Yayınları, İstanbul 2004.

Şeşen, Ramazan, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 2001.

Yakut el- Hamevî, Mu'cem'ül- Büldân, Dar'us sadr, c. 4, Beyrut 1957.

Yörükân, Yusuf Ziya, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İstanbul 2004.

Zekeriya b. Muhammed el- Kazvînî, Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâr'ül- İbâd, (M. J. de Goeje, Leiden : E. J. Brill), Mektebe Mişkât'il- İslâmiyye, 1967.